

Gravvårdar i trä

Förvaltning av ett förgängligt
kulturarv

Projektrapport

RAPPORT - JAMTLI 2024:2

ISSN 1654-2045

Svenska kyrkan

Utgivning och distribution:

Jamtli

Box 709

831 28 Östersund

Tel. 063-15 01 00

Fax 063-10 61 68

© Jamtli 2024

Redigering, layout och bilder: Victoria Bly där ej annat anges.

Jamtli medger spridning av dokumentationsmaterialet med Creative Commons-licensen CC BY, undantaget Lantmäteriets kartor samt annat upphovsrättsskyddat material så som bilder.

ISSN 1654-2045

Innehållsförteckning

Sammanfattning	3
Inledning	4
Syfte	4
Mål.....	5
Frågeställningar.....	5
Avgränsning.....	5
Tidigare forskning och litteratur	6
Metod och material.....	8
Äldre bruk av trägravvårdar	10
Ordning och status på begravningsplatser.....	10
Bruket av trägravvårdar	11
Inventering i Jämtlands län	13
Trägravvårdsbeståndet.....	13
Placering på begravningsplatserna	14
Placering inomhus	14
Utformning och bearbetning.....	14
Slutsatser från äldre bildmaterial	17
Ankarede	17
Bodsjö	17
Klövsjö	17
Kolåsen.....	18
Linsell.....	18
Sundsjö.....	19
Vallbo.....	19
Åre.....	19
Förvaltningsprinciper och strategier	20
Bevarande på begravningsplatsen.....	20
Kopior på begravningsplatsen.....	21
Bevara inomhus	22
Avslutning	23
Trägravvårdar på begravningsplatserna.....	23
Gravvårdar i trä.....	24
Förvaltning	24
Trägravvårdarnas kulturhistoriska värden	25
Litteraturförteckning	27
Tryckta källor	27

Sammanfattning

Gravvårdar i trä förekommer numera i liten omfattning på våra begravningsplatser. Äldre fotografier visar att trävårdar förr kunde dominera vissa områden på en kyrkogård, medan det idag ofta finns ingen till enstaka kvar. I samband med gravvårdsinventeringar är kyrkogårdars utvidgningsfaser ofta lätta att förstå, speciellt i kombination med arkivmaterial. Samtidigt blir det tydligt att information om ett äldre gravvårdslandskap är knapphändig och i många fall har försvunnit helt. Detta gäller inte minst gravvårdar i trä till följd av materialets förgänglighet.

Projektet *Gravvårdar i trä – Förvaltning av ett förgängligt kulturarv* har haft som huvudsakligt syfte att sprida kunskap om trägravvårdar, och att aktualisera frågan om förvaltningen av dessa. Målet har varit att formulera råd kring förvaltning i den vägledning som projektet har tagit fram. För att uppnå projektets mål och syfte har inventering och dokumentation av trägravvårdar i Jämtlands län genomförts i form av en fallstudie. Vägledningen har tagits fram med nationell giltighet och riktar sig till Svenska kyrkans kyrkogårdsförvaltningar.

Vägledningen innehåller en historisk bakgrund, beskrivning av trägravvårdarnas bestånd på landets begravningsplatser idag, samt en beskrivning av kulturhistoriska värden och betydelsen av underlag såsom gravvårdsinventeringar och kulturhistoriska klassificeringar. Vägledningen innehåller även en presentation av exempel på vad som kan utgöra ovanliga varianter på trägravvårdar och i vilka tillfällen som en kyrkogårdsförvaltning kan behöva se över aktuella vård- och underhållsåtgärder. Vägledningen rymmer även exempel på åtgärder och i vilka fall de kan vara applicerbara utan att riskera förlust av kulturhistoriska värden.

De genomförda inventeringarna inom projektet har visat att det finns en stor variation i trägravvårdsbeståndet mellan olika begravningsplatser i länet. På många begravningsplatser finns ett fåtal kvar, och på några finns ett större antal. De äldsta trägravvårdarna som har påträffats har varit inplockade från begravningsplatserna och bevaras numera inomhus. Dessa är få till antalet och är från ca. 1860talet–1890-talet. Det finns även ett större antal från ca. 1890talet-1920-talet. De flesta trägravvårdarna påträffas dock på begravningsplatserna och utgörs nästan uteslutande av träkors i olika varianter från ca. 1930talet–1960-talet. Även enstaka äldre och yngre påträffas.

Dagens bestånd av trägravvårdar och deras befintliga skick är ett resultat av att trä är ett mer förgängligt material än till exempel sten och järn, men även av nuvarande och äldre tiders förvaltning. Eftersom vårdåtgärder behöver ske med tätare intervaller för trä än för ovan nämnda material uppstår fler risktillfällen, och det betyder också att inga åtgärder snabbare får konsekvenser för bevarande av material, form och dekor, och med det även kulturhistoriska värden.

Östersund 10 januari

Victoria Bly
Antikvarie, projektledare

Inledning

Begravningsplatser speglar en plats historia, utveckling och sociala förändringar. Den berättar om en bygd, men även om människor och deras livsöden. Den samlade informationen på en kyrkogård har ett stort historiskt värde. Det är en viktig källa till lokalhistoria, men också till övergripande historiska sammanhang inom bland annat samhälls-, konst-, hantverks- och industrihistoria.

Bland gravvårdar är sten det vanligaste materialet, följt av gjutjärn och smidesjärn. Både sten och järn kan stå emot väder under lång tid, även om järn till slut rostar och olika stenarter vittrar snabbare än andra.

Gravvårdar i trä förekommer i mycket liten omfattning på dagens begravningsplatser, särskilt jämfört med hur det såg ut under början på 1900-talet och längre tillbaka i tiden. Äldre fotografier visar att trägravvårdar förr kunde dominera vissa områden på en begravningsplats, medan det idag ofta endast finns enstaka eller fåtal kvar, och på många håll finns det ingen alls.

I samband med inventeringar av gravvårdar och kulturhistoriska utredningar över begravningsplatser är utvidgningsfaser och förändringar för begravningsplatsen som helhet eller på kvarternivå ofta avläsbara. I de fall begravningsplatserna är svåra att läsa av kan bland annat kyrkoarkiven bidra med information om planering och genomförande av upptagning av nya kvarter. Samtidigt blir det tydligt att information om gravvårdar är knapphändig. Detta gäller inte minst gravvårdar i trä. Det är sannolikt ett resultat av materialets förgänglighet, men det finns också mycket som pekar på att det även är en följd av förvaltningsprinciper och olika tiders syn på kulturhistoriskt värde.

Med detta som bakgrund har projektet *Gravvårdar i trä – Förvaltning av ett förgängligt kulturarv* formulerats. Projektet aktualiserar frågan om vård och bevarande av äldre gravvårdar i trä, både med tanke på olika förutsättningar för kyrkogårdsförvaltningarna och ur ett antikvariskt perspektiv. Projektet har genomförts som en fallstudie i Jämtlands län, men där dess resultat fungerar som en nationell vägledning i den framtida förvaltningen av gravvårdar i trä. Denna vägledning presenteras i en separat rapport: *Gravvårdar i trä – Förvaltning av ett förgängligt kulturarv. En vägledning*.

Syfte

Syftet med projektet har som ovan nämnt varit att aktualisera frågan om vård och bevarande av äldre gravvårdar i trä, både med tanke på olika förutsättningar för kyrkogårdsförvaltningarna och ur ett antikvariskt perspektiv. I ett övergripande perspektiv har syftet varit att bidra till bevarandet av kulturhistoriska värden. Projektets resultat är tänkt att fungera som en nationell vägledning i den framtida förvaltningen av gravvårdar i trä.

Projektets syfte har även varit att dokumentera de idag kvarvarande gravvårdarna i trä på kyrkogårdar i Jämtlands län och jämföra med bland annat äldre bildmaterial. Studiet av trägravvårdar i Jämtlands län är tänkt att fungera som fallstudie med syftet att exemplifiera dels hur beståndet ser ut idag i relation till äldre tider, dels hur olika förvaltningsprinciper och dess effekter kan se ut, och dels för att fungera som jämförelse vid framtida liknande studier inom andra geografiska områden.

Vidare kan dokumentationen som genomförs inom projektet tillgängliggöra information och kunskap om trägravvårdars historiska utformning, hur hantering och förvaltning har varierat på lokal nivå samt vilka effekter det har fått. Detta kan i sin tur användas som underlag i jämförelse med andra regioner, och bidra till framtida forskning och ytterligare undersökningar.

Mål

Det huvudsakliga målet med projektet har varit att ta fram en vägledning om vård och underhåll av gravvårdar i trä som kan användas av gravrättsägare och kyrkogårdsförvaltningar för att säkerställa att de trägravvårdar som finns kvar och som anses ha ett särskilt högt kulturhistoriskt värde kan bevaras. Vägledningen har utformats så att den har en nationell giltighet och använder resultat från fallstudien i Jämtlands län som exempel på bland annat utformning eller förvaltningsprinciper.

På grund av att trägravvårdar har en betydligt kortare livslängd än gravvårdar i sten och järn har projektets mål även varit att säkerställa att befintlig information såsom utformning, placering och text på trägravvårdarna bevaras genom dokumentation.

Målgruppen för projektet är i huvudsak kyrkogårdsförvaltningar inom Svenska kyrkan.

Frågeställningar

Undersökningen som presenteras i denna rapport har ämnat svara på nedanstående frågeställningar:

- Hur ser beståndet av bevarade trägravvårdar ut i Jämtlands län idag, och hur har det förändrats under 1900-talet?
- Vilken information om trägravvårdar finns att inhämta från äldre bildmaterial eller annat arkivmaterial?
- Vad kan äldre arkivmaterial och dagens bestånd av trägravvårdar säga om lokala variationer eller övergripande tendenser gällande gravvårdarnas utformning?
- Hur har kyrkogårdsförvaltningar inom länet hanterat gravvårdar i trä? Vilka exempel finns att utläsas från beståndet av gravvårdar i trä eller inhämtas från dagens förvaltningar?
- Vilket resultat har tidigare åtgärder fått på enskilda trägravvårdar och på det kvarvarande beståndet i Jämtlands län?

Avgränsning

Projektets geografiska avgränsning berör hela Jämtlands län, vilket inkluderar Jämtland och Härjedalens landskap. Projektet har genomförts inom organisationen för Jamtli som har Jämtlands län som sitt huvudsakliga arbetsområde, vilket innebär att en stor mängd källmaterial finns tillgängligt för det berörda området. Detta syftar både på arkivmaterial och arbetsmaterial från tidigare genomförda gravvårdsinventeringar utförda av Jamtli.

Projektet har berört gravvårdar i trä, vilket syftar på minnesmärken som är eller har varit placerade på en begravningsplats med syftet att markera en gravplats. Gravvårdarna kan vara uteslutande i trä, vara i huvudsak av trä eller innehålla mindre delar av trä.

Projektet har använt sig av flertalet informanter men har inte genomfört formella intervjuer. Informanterna utgörs av anställda kyrkogårdsvaktmästare, arbetsledare och handläggare på

kyrkogårdsförvaltningar i Jämtlands län. Projektet har även gjort en mindre utblick i landet men på grund av projektets omfattning sker ingen vidare eller större utredning gällande trägravvårdsbeståndet i andra län.

Tidigare forskning och litteratur

Det finns mycket litteratur och forskning som rör gravvårdar och kyrkogårdar i ett historiskt perspektiv, samt vård och underhåll där kulturhistoriska värden ska beaktas. Dock saknas det material som behandlar vård av trägravvårdar, och litteratur som berör trägravvårdar historiskt eller generellt är ringa. Nedan presenteras tidigare litteratur som används i projektet, som i huvudsak berör begravningsplatser och gravvårdar ur olika historiska perspektiv. Även aktuella skrifter och vägledningar som berör vård- och underhåll samt inventering av gravvårdar och begravningsplatser har varit en bra resurs inför framtagningen av vägledningen.

Avhandlingen *De svenska städernas begravningsplatser* av Hedvig Schönback (2008) avhandlar de svenska städernas kyrkogårdar under 1800-talets början med tyngdpunkt på arkitektonisk utformning. I avhandlingen beskrivs bland annat aspekter på kyrkogårdarnas hierarki, eller *sociala topografi*, och hur den avspeglas i det ”sociala rum” som skapades genom att fördela samhällets ekonomiska klasser mellan olika kyrkogårdskvarter.

I artikeln *Skrivet i sten – Högborgerliga statusbilder förmedlade genom gravstenar och nekrologer i 1800-talets Gävle* (2003) skriver Stefan Lundblad om hur status produceras i samband med personers dödsfall, och skillnader mellan det tidiga och sena 1800-talet. Artikeln lyfter särskilt fram vikten av att kunna förmedla status genom bland annat gravstenarna, och att detta har gjorts i flera sammanhang och i olika tider, även med skiftande bakomliggande motivation och tillvägagångssätt.

Nummer 6 av tidskriften *Kulturmiljövård* som gavs ut 1989, redaktör Birgitta Hoberg, var ett temanummer om kyrkogårdar. Numret behandlar begravningsplatserna ur kulturmiljövårdens perspektiv och tar bland annat upp inventeringar och dokumentationer, bruk av begravningsplatser, skötsel och ekonomi, men även flera artiklar om gravvårdar. Kapitlet *Gravvårdar under 75 år* av Ture Stämberg ger en översikt över gravvårdskataloger under 1900-talet, vilka berör stengravvårdar. *Gravkonst i gjutjärn* handlar specifikt om gjutjärnsgravvårdar och andra delar av en gravanordning som till exempel staket. Det kapitel som behandlar minnesmärken i trä är *Begravningsvapen* av Åke Nisbeth, vilket dock syftar uteslutande på minnesvapen, begravningsvapen och anvapen. Kapitlet *Underhåll av gravvårdar* berör sten och gjutjärn, och övriga kapitel lämnas även där temat utanför.

Flera studentarbeten har även berört ämnet, främst kring hur socioekonomiska förhållanden kan avläsas på kyrkogårdar, bland annat: *Karlstads Kyrkogårdar* Emanuelsson (2009) och *Gravvårdarna på sju kyrkogårdar i Halland* Hird-Bay (2004).

Skriften *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talet slut* av Göran Lindahl gavs ut 1969. Den behandlar gravkonsten och gravskick från medeltid fram till och med 1800-talet. Här behandlas bland annat begravningsplatsernas utveckling, och även dess monument. Lindahl beskriver samtidens likgiltighet och avståndstagande till döden som en anledning till att gravkonsten ”[...] förlorat en av sina gamla glansroller i samhället”, vilket kan förstås utifrån sin tid då modernismen och de mer demokratiskt utformade begravningsplatserna tog allt mer plats. Trägravvårdar berörs men dock i mindre omfattning, liksom även landsbygdsförsamlingarnas

begravningsplatser. En av Lindahls betraktelser berör dåtidens trägravvårdsbestånd: ”Nästan ingenstans återfinns längre de gamla kyrkogårdarnas trädlösa slänter, deras lutande träkors och hällar i gräset”.

Boken *Kyrkogårdskonst* av Ambrosiani och H. Wadsjö (1918) innehåller dels en översiktlig historisk genomgång av bruket av de kristna begravningsplatserna i Norden, dels en presentation av delar av dokumenterat material i form av fotografier och ritningar, insamlat av Wadsjö under 1916. Det dokumenterade materialet utgörs av olika gravanordningar och anläggningar kopplade till begravningsplatser, där även ett stort antal resta gravmonument av trä är inkluderade. Wadsjö gör en koppling mellan bruket av trägravvårdar i form av brädor till så kallade ”dödsbrädor”, och delar in de dokumenterade trägravvårdarna i huvudgrupperna ”brädformer, korsformer och kombinationer av dessa, samt vissa stenformer omsatta i trä”.

Bildmaterialet presenteras topografiskt och kan användas för jämförelse med andra tiders trägravvårdsbestånd, med andra platser och kan även visa trägravvårdar som fanns vid tillfället men inte längre idag. Från Jämtlands län finns ett tjugotal fotografier och uppmätningar att jämföra med. Eftersom boken innehåller ett urval och inte samtligt material som insamlades 1916 är det oklart huruvida det presenterade materialet är representativt. Materialet betraktas snarare som exempel än som ett försök till att visa på alla varianter bland trägravvårdar.

H. Wadsjö redigerade även *Gravkonst* utgiven 1930 av Samfundet för Hembygdsvård behandlar dels beskrivningar nyplanering av begravningsplatser, men även beskrivningar och ritningar till nya gravvårdar. Den inkluderar även en dokumentation av äldre gravvårdar, samt bruk av symboler och emblem ”å gamla gravvårdar”.

Skriften utgavs med syfte att tjäna som en handbok, där Samfundet för hembygdsvård ville ”bidra till höjandet av vårt lands kyrkogårdskultur”. Den inleds med en beskrivning av vikten med en planerad och enhetligt anlagd kyrkogård, där kvarteren beskrivs som rum och gravvårdar som möbler, som i vissa fall kan bli överbelamrade men som kan ”rättas genom att kyrkogårdsförvaltningen äger tillgång till en väl genomtänkt plan med anvisningar för gravvårdarnas uppställning och mått”.

Ett kapitel i skriften beskriver lämpliga material till olika slags gravvårdar, men denna del nämner inte andra material än sten. Den berör således inte gravvårdar i trä, men den ger en bild av dåtidens perspektiv på ”kulturminnesvård” och vilken effekt som dåtidens värderingar kan ha haft för hur dagens begravningsplatser ser ut.

Inom vård och underhåll av gravvårdar finns några olika handböcker. De mest aktuella är Riksantikvarieämbetets *Vård av gravstenar* (2002), häftet *Gravvårdar* som ingår i handboken *En handbok om – Natursten* av Sveriges Stenindustriförbund (2005), som både berör vård och underhåll av gravvårdar i natursten, och *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar* av Centrala Gravvårdskommittén (2007), som handlar om själva inventeringen av gravvårdar och begravningsplatser. I den sistnämnda specificeras även att vårdar av trä såsom dödsbrädor och kors bör skyddas som kulturhistoriskt värdefulla.

Metod och material

Fallstudie

Projektet har genomförts som en fallstudie där Jämtlands län har varit det avgränsade studieområdet. Syftet med fallstudien var att dels fånga upp frågor och behov som finns hos dagens kyrkogårdsförvaltningar, dels att studien skulle visa på hur det kan se ut i en avgränsad del av landet. Det bedöms som sannolikt att det finns en variation i trägravvårdsbeståndet i landet, och att det finns regioner där det finns både fler och färre trägravvårdar till antalet. Jämtlands län fungerar således som ett exempel. I länet finns det begravningsplatser med enstaka, ingen eller ett flertal trägravvårdar. Genom denna variation, och även variation i kyrkogårdars tillkomsttid och variation i belägenhet i relation till tätorter och landsbygd, fångar projektet in en stor variation som kan vara applicerbar på de flesta håll i landet.

För att fånga upp likheter och skillnader med andra delar av landet har förfrågningsutskick gjorts till yrkesnätverket BARK, *Byggnadsantikvarisk Regional Krets*, bestående av yrkesverksamma byggnadsantikvarier på landets läns museer. De inkomna svaren visar på många likheter mellan Jämtlands län och andra regioner när det gäller trägravvårdsbeståndet, variationer på begravningsplatserna och förekomst av enstaka äldre med särskild utformning. Men på grund av det begränsade mängden material från utanför Jämtlands län används inte detta i någon närmare analys.

Tidigare inventeringar

Projektet har genomförts som en fallstudie där samtliga begravningsplatser i Jämtlands län ingår. Alla begravningsplatser har dock inte besökts inom projektet. Flertalet tidigare gravvårdsinventeringar har kunnat användas som underlag. Detta har varit möjligt för att gravvårdar utförda i trä i de allra flesta fall har inkluderats i dokumentationer och inventeringar eftersom det är ett kriterium i ovan nämnda handbok för kulturhistorisk inventering från Centrala Gravvårdskommittén. De som inte har inkluderats i av Jämtli tidigare genomförda dokumentationer och inventeringar är vanligtvis senare trägravvårdar från omkring 1980-talet och framåt. Anledningen är att de oftast inte bedöms inneha ett högt kulturhistoriskt värde utifrån dagens perspektiv. Detta kan ändras i framtiden. Det beror också på att en del uppdragsgivare inte beställer en så kallad totalinventering av hela trägravvårdsbeståndet. Många gånger inventeras endast de som anses ha ett kulturhistoriskt värde. I de fallen har yngre trägravvårdar inte inkluderats i projektet. Där inventering har skett inom projektet har dock samtliga trägravvårdar inkluderats, vilket även gäller yngre.

Inventering och dokumentation

Insamlingen av empiriskt material har skett genom inventering och dokumentation. De begravningsplatser där tidigare inventeringar och dokumentationer saknats har besökts för att fotodokumentera befintliga trägravvårdar. Detta har vid samtliga besök gällt trävårdar ute på begravningsplatserna och i de flesta fall även inne i lokaler i anslutning till begravningsplatserna. Detta eftersom det sedan innan fanns kännedom om inplockade trägravvårdar. Alla identifierade trävårdar har fotodokumenterats i sin helhet, och i de fall där särskilda detaljer har funnits, som till exempel mindre färgfragment, har detaljfoton tagits.

I samband med platsbesök har kontakt med personal inom respektive församling och pastorat som jobbar inom kyrkogårdsförvaltningarna upprättats för att få åtkomst till eventuellt låsta

utrymmen. Projektet har på så sätt fått ett flertal informanter. Samtliga utrymmen har inte genom sökts i samband med platsbesök, bland annat på grund av att samtliga begravningsplatser inte är bemannade. Beslut togs även att vissa platser inte skulle besökas eftersom kyrkogårdsförvaltningarna på förhand kunde informera om att det inte fanns några kvarvarande trägravvårdar.

Tidigare och nuvarande förvaltning

I samband med kontakt med respektive kyrkogårdsförvaltning har informella samtal förts om tidigare och nuvarande förvaltning av trägravvårdar. I viss mån har även diskussioner skett via e-post. Syftet med att inkludera förvaltningsprinciper och åtgärder i projektets undersökningsdel har varit att kunna svara på frågor om hur detta påverkar och har påverkat dagens bestånd av trägravvårdar, men även deras befintliga skick och kulturhistoriska värden. Detta har även varit avläsbart på en del trägravvårdar när det gäller genomförda åtgärder, inga åtgärder, eller om de har plockats in. Bakomliggande syften eller strategier hos tidigare förvaltningsorganisationer eller enskilda anställda har dock inte varit avläsbara.

Analys

Platsbesöken och fotodokumentationen har resulterat i en stor mängd bildmaterial. Detta har jämförts med bland annat äldre fotografier av kyrkogårdar, och även analyseras baserat på placering, utformning, eventuell text och uppskattad ålder. Genom denna jämförelse har förändringar kunnat utläsas, framför allt förändringar som skett under 1900-talet i och med att de flesta äldre fotografier är från tidigt 1900-tal. Det finns dock även de från sent 1800-tal.

Även tidigare och aktuell hantering av trägravvårdar utläses, som till exempel om trägravvårdar kopierats och bytts ut. Även detta kan i viss mån bidra till förståelse och kunskap om hur ett äldre gravvårdslandskap har sett ut, men framför allt till hur åtgärder påverkar trägravvårdarnas kvarvarande och kulturhistoriska värde.

Vägledning

Efter genomförda inventeringar och insamling av dokumenterat material har en vägledning utformats som i första hand riktar sig till Svenska kyrkans kyrkogårdsförvaltningar, men som även andra inom kulturarvsförvaltning i stort kan ha nytta av. Vägledningen använder de platser som har inventerats inom projektet som exempel och visar på olika åtgärder, samt ger rekommendationer kring när och hur olika åtgärder bör appliceras för att kulturhistoriska värden ska bevaras.

Under arbetet med vägledningen skickades den ut som remiss för påläsning till olika aktörer inom Svenska kyrkans organisation som har olika roller inom kyrklig kulturarvsförvaltning: kyrkogårdsförvaltningar i Jämtlands län, Härnösands stift och kyrkokansliet. Vägledningen skickades även till Länsstyrelsen i Jämtlands län, Riksantikvarieämbetet och Gävleborgs länsmuseum, varav remissvar kom in från kyrkokansliet och Gävleborgs länsmuseum.

För att öka spridningen på vägledningen, men även för att uppmärksamma trägravvårdars kulturhistoriska värde och aktualisera frågan om förvaltning av dessa, genomfördes i projektets slutskede en webbaserad presentation av vägledningen och dess innehåll som riktade sig till Svenska kyrkans organisationer. 108 olika aktörer deltog vid tillfället som även spelades in för att kunna tillgängliggöra presentationen i efterhand.

Äldre bruk av trägravvårdar

Begravningsplatserna har liksom kyrkobyggnader utvidgats och planerats om i takt med förändrade behov hos församlingarna. Dagens begravningsplatser kan ofta läsas av på en övergripande nivå med olika planerade ytor och utvidgningsfaser, men kännedom om äldre tiders gravvårdslandskap har i stor utsträckning gått förlorad.

Ordning och status på begravningsplatser

En brytpunkt som fick en stor effekt på utformningen av begravningsplatserna var när begravingar av hygieniska skäl förbjöds inne i kyrkorna 1815.¹ Innan dess begravdes ofta präster och adel inne i kyrkorna, medan övriga begravdes på begravningsplatserna. I städernas kyrkor begravdes präster och adel i till exempel särskilda gravkapell, gravkor eller kryptor, och bland landsbygdskyrkor placerades de i huvudsak under kyrkgolvet.² För de som begravdes på begravningsplatsen märktes graven med en bräda eller ett enkelt träkors.³ Förbudet mot begravnings inne i kyrkorna sammanföll även med det alltmer växande idealet med planerade begravningsplatser som spreds omkring 1800-talets mitt.⁴ Den planerade begravningsplatsen fick murar, grindar och planterade träd, men även kvartersuppdelning och tillänkta placeringar som kom att skilja på samhällets olika sociala skikt. Förutom de många nyanläggningarna av begravningsplatser som också berodde på hygieniskäl kom även många begravningsplatser att rustas upp i samma period.⁵

När präster och adel började begravas på begravningsplatserna erhöll de en ”förnäm” placering, liksom de hade haft i kyrkorna, medan gemene man begravdes i rad efter varandra i det som brukas kallas för *allmänna varv*, *allmänna linjen* eller *allmänna kvarter*. Innan dess var gravplatserna ute på begravningsplatserna familjevisa, vilket ska ha haft en lång kontinuitet sedan åtminstone yngre järnålder.⁶

Under lång tid var kyrkobyggnaden begravningsplatsens centrum, där de mest förnäma gravarna placerades så nära kyrkobyggnaden som möjligt.⁷ Det är inte ovanligt att äldre gravanordningar som uppfördes efter högt uppsatta inom kyrkans organisation eller med hög social ställning i det närliggande samhället placerades direkt öster eller söder om en kyrkobyggnad, vilket ofta är den äldsta delen av de äldre begravningsplatserna. Det finns många spår kvar idag från det här idealet, liksom även från 1800-talets planeringsideal.

¹ Mannerstråle, Carl-Filip, Gravkonst i gjutjärn. *Kulturmiljövård*. 1989:6, s. 24-28, 1989, s. 24.

² Mandahl, Aina, Kyrkogårdar - En mångfasetterad kulturskatt. *Kulturmiljövård*. 1989:6, s. 4-8, 1989, s. 4.

³ Aronsson, Roland, Gravvården i historiskt perspektiv. *Småländska kulturbilder*. 2005, s. 76-82, 2005, s. 76.

⁴ Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2008, s. 108.

⁵ Aronsson, Gravvården i historiskt perspektiv. *Småländska kulturbilder*, s. 76.

⁶ Dahlberg & Franzén, *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, s. 109.

⁷ Schönback, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Uppsala universitet Stockholm, 2008, s. 234.

Det är inte bara placeringen på begravningsplatserna som har varit en symbol för social status och ekonomiskt välstånd, utan även gravvårdarna i sig. En gravvård var både en statusmanifestation för individen och för familjen.⁸

Köpta och allmänna gravar

Gravarna på begravningsplatserna kom att delas in i köpta gravar och allmänna gravar. De köpta gravarna hade en äganderätt som avsågs gälla för all framtid och rymde ofta flera gravplatser, så kallade familjegravar, men kunde även utgöra enskilda gravar. Anhöriga till den avlidne fick uppföra varaktiga gravvårdar och platsen kunde väljas inom vissa ramar. De allmänna gravarna var alltid enskilda och var helt kostnadsfria, bortsett från en eventuell gravöppningsavgift, men familjerna erhöll ingen gravrätt. Platsen uppläts på kort tid och möjligheten att uppföra en varaktig gravvård var begränsad eller helt obefintlig. Till de allmänna gravarna fanns det även i vissa håll, främst i städer, så kallade fattiggravar där kostnaden för gravöppningen bekostades av församlingens fattigkassa.⁹

Både de allmänna gravarna och fattiggravarna placerades i linje, så kallad *linjebegravning*, där de avlidna placerades i linje i den ordningen som de begravdes.¹⁰ Detta resulterade i att familjemedlemmar sällan begravdes på samma del av begravningsplatsen. Uppdelningen mellan de köpta och allmänna gravarna, samt fattiggravarna, kom från slutet av 1700-talet många gånger att antingen delas upp i separata kvarter eller i kvarter med allmänna gravar i mitten som kringgärdades av familjegravar.¹¹

Bruket av trägravvårdar

Även om källmaterialet är litet kan det antas att trägravvårdar har brukats sedan lång tid. Bland befintlig litteratur som berör trägravvårdar råder det en konsensus om att man kan anta att många äldre gravvårdar inte längre finns kvar dels för att materialet till stor del var av trä, dels för att gravplatserna har återanvänts och därmed har äldre vårdar avlägsnats.

Det finns anledning av tro att det finns en skillnad på bruket av trägravvårdar i olika delar av landet, inte minst mellan stad och landsbygd. Enligt Mannerstråle ska det finnas rapporter från prästerskapet i Lunds stift som tyder på att huggna stenar var mer undantag än regel.¹² I förarbetena till Kyrkolagen 1686 ska det ha påpekats att gravstenar borde vara förbehållna stadsbefolkningen medan "bönderna" kunde sätta upp "ett litet kors på sina gravar".¹³

⁸ Lundblad, Stefan, *Skrivet i sten – Högborgerliga statusbilder förmedlade genom gravstenar och nekrologer i 1800-talets Gävle. Med börd, svärd och pengar: elitens manifestation, maktutövning och reproduktion 1650-1900*, s. 35-51, 2003, s. 36.

⁹ Schönback, *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, s. 235.

¹⁰ *Ibid*, s. 235.

¹¹ *Ibid*, s. 235.

¹² Mannerståle, *Gravkonst i gjutjärn. Kulturmiljövård*, s. 26.

¹³ *Ibid*, s. 24.

Bruket av trägravvårdar kan antas ha funnits under mycket lång tid. Tidiga beskrivningar ska enligt Harald Wadsjö vara bruket av så kallade *dödsbrädor* och *dödsbåror*.¹⁴ Det ska enligt Wadsjö finnas fynd i danska gravar och litterära beskrivningar från Sverige om bruket att begrava den döde på den träbräda eller bår som den bars ut till graven på. Detta ska sedan ha lett till att brädan placerades för att markera graven. Enligt Wadsjö ska det ha varit först på 1600-talet som initialer, dödsår och ibland även bibelspråk började ristas eller målas på brädorna.¹⁵

Lindahl nämner kort ”de traditionella träkorsen” och hur de efter hand i samband med adelns och prästerskapets gravars flytt ut på begravningsplatserna användes till de allmänna gravarna och fattiggravarna.¹⁶ Det förgängliga materialet gick hand i hand med de gravar som upplåtits på begränsad tid.

Inom protestantisk teologi finns ingen koppling mellan gravanordningens utformning och en eventuell påverkan på den dödes villkor.¹⁷ Ambitiösa och påkostade gravanordningar och minnesmärken har ändå använts som tydliga hierarki- och klassmarkörer, liksom placeringen på begravningsplatsen. Lindahl skriver: ”För den döde spelar gravens form ingen roll; dess funktion är uteslutande att tala till de efterkommande”.¹⁸ Det har dock varit vanligt att den som bekostade den köpta familjegraven själv var vid liv vid själva köpet av gravplatsen, men även vid uppförandet av en gravanordning. På så sätt fanns det en social betydelse även för köparen av gravrätten att kunna utse gravplatsens placering och gravanordningens utformning.

¹⁴ Wadsjö, Harald & Ambrosiani, Sune (red.), *Kyrkogårdskonst: avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar*. Stockholm: A.B. Svenska teknologföreningens förlag, Stockholm, 1919, s. 32.

¹⁵ Wadsjö, *Kyrkogårdskonst: avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar*, s. 32.

¹⁶ Lindahl, Göran, *Grav och rum: svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1969, s. 204.

¹⁷ Ibid, s. 62.

¹⁸ Ibid, s. 62.

Inventering i Jämtlands län

Inventeringen av trägravvårdar i Jämtlands län har genomförts under 2023. Den har genomförts dels genom att använda sig av redan insamlat material från gravvårdsinventeringar som Stiftelsen Jamtli har genomfört mellan åren 2014 och 2022, dels genom platsbesök. Vissa platser har återbesökts i och med tidigare kännedom om bevarade trägravvårdar, medan de flesta besök har varit nybesök.

Samtliga kommuner i Jämtlands län har besökts, liksom även samtliga församlingar och pastorat. Målet var att samtliga begravningsplatser skulle bli inventerade. Dock har inte alla begravningsplatser kunnat besökas inom projektet.

I samband med platsbesök har det även undersökts om trägravvårdar har plockats in och förvaras i anslutning till begravningsplatserna. På flera håll har detta varit fallet. Det förekommer både iordningsställda kyrkomuseer där trägravvårdar finns för uppvisning, men de flesta förvaras i utrymmen som inte är tillgängliga för besökare. Alla utrymmen har inte kunnat gås igenom, vilket även gäller för alla byggnader i anslutning till begravningsplatserna. Eftersom det är förhållandevis vanligt att det förekommer åtminstone enstaka inplockade trägravvårdar på flera håll är det sannolikt att det även finns fler som inte har dokumenterats inom projektet.

Trots att det finns ett fåtal begravningsplatser som inte har inventerats och att det bedöms som sannolikt att det finns fler inplockade trägravvårdar på olika håll i länet är bedömningen att de slutsatser och de råd som tagits fram i vägledningen inte påverkas. Detta för att den insamlade mängden täcker de största delarna av länet, men även för att de råd som beskrivs i vägledningen inte är beroende på enstaka förekomster av trägravvårdar, utan har baserats på det insamlade materialet som helhet och samtal med kyrkogårdsförvaltningarna om tidigare och aktuell förvaltning.

Nedan presenteras det insamlade materialet med hänseende till det befintliga trägravvårdsbeståndet, var de är placerade, vilka olika varianter av trägravvårdar som förekommer.

Trägravvårdsbeståndet

Antalet trägravvårdar varierar i hög utsträckning mellan begravningsplatser och intilliggande lokaler dit vissa trägravvårdar har plockats in. Inventeringen visar att de flesta begravningsplatser saknar trägravvårdar helt, vilket både gäller inplockade och trägravvårdar på begravningsplatserna. Det är nästan dubbelt så många som saknar trägravvårdar helt jämfört med hur många som har en respektive två trägravvårdar bevarade.

Det finns fyra platser som har fler än 30 trägravvårdar bevarade på begravningsplatsen, varav en av dessa beror på att kyrkogårdsförvaltningen under de senaste åren har genomfört ett rekonstruktionsprojekt av närmare 50 trägravvårdar som tidigare blivit bortplockade.

Det finns inga tydligt avläsbara likheter inom respektive pastorat, och inte heller likheter såsom lokala sedvänjor som kan härledas till geografisk närhet mellan olika begravningsplatser.

De allra flesta trägravvårdar som förekommer på begravningsplatserna i Jämtland är från 1900-talet, och främst omkring mitten av århundradet från omkring ca 1930-talet till och med 1960-talet.

Placering på begravningsplatserna

Gravvårdar i trä förekommer numera i liten omfattning. Äldre fotografier visar att trägravvårdar kunde dominera vissa områden på en begravningsplats under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal, medan det idag ofta finns enstaka eller ett fåtal kvar. Det är inte heller ovanligt att de helt saknas.

Trägravvårdarna på begravningsplatserna står av allt att döma på sina ursprungliga platser och i de fall då ett flertal förekommer på begravningsplatserna återfinns de allra främst i tidigare allmänna kvarter, och i huvudsak sådana som har brukats omkring 1900-talets mitt. Det förekommer även trägravvårdar även i äldre kvarter, dock inte i samma utsträckning.

De allmänna kvarteren är ofta läsbara på plats på flera sätt. Större, många gånger påkostade och ambitiösa, familjegravstenar är många gånger placerade i kvarterets ram, kan variera något gällande begravningsåret i den ordning de förekommer, och många gånger står det angivet familjegrav eller att det är flera från samma familj begravda i graven. De allmänna gravarna är ofta mycket enkla och placerade i mitten med ramen med familjegravarna runt om. De har en tydlig kronologi på den rad de är placerade, och endast i ett fåtal undantagsfall finns fler än ett namn på gravvården.

De trägravvårdar som inte förekommer inom tidigare allmänna kvarter är de som är uppförda senare i tid, vilket främst gäller sent 1900-tal och 2000-tal.

Placering inomhus

Av de trägravvårdar som bevaras inplockade idag är de flesta av äldre varianter från 1920-talet och tidigare. I relation till hur många som ännu finns på begravningsplatserna är de inplockade dock få.

De återfinns både musealt uppställda i ett för besökare tillgängligt utrymme i anslutning till en befintlig eller tidigare begravningsplats, eller placerade inomhus endast för förvaring utan att visas upp, vilket är placeringen i de allra flesta fall. Kyrkomuseer i Jämtlands län som visar upp trägravvårdar förekommer endast på enstaka platser, som Klövsjö och Ljusnedal.

Utformning och bearbetning

Det finns en stor variation bland utformningar och bearbetningar på de trägravvårdar som har inventerats i Jämtlands län. Det finns även en tydlig gränsdragning mellan äldre och yngre trägravvårdar där inga kvarvarande yngre förekommer med mer individuella utformningar, och där äldre kan benämnas som antingen unika eller som en del av lokal särprägel eller tradition.

De äldre trägravvårdarna visar i flera fall utformningar som är unika antingen för den individuella gravvården eller för den aktuella begravningsplatsen i de fall det finns flera gravvårdar med samma utformning. Detta gäller för de flesta äldre trägravvårdar. Enstaka varianter förekommer på olika begravningsplatser.

De olika varianterna och utformningar av äldre trägravvårdar kan placeras in i olika kategorier: kors, brädvarianter, stenimiterande och gjutjärnsimiterande. Bland dessa kategorier förekommer olika hantverksmetoder: det finns till exempel snidade och svarvade former, karvsnitt och perspektivmåleri. Plaketter och texter förekommer i många olika stilar och tekniker, vilka i huvudsak består av text målad direkt på gravvården eller ett plakat av metall, till exempel koppar.

Yngre trägravvårdar från omkring 1930-talet och framåt utgörs nästan uteslutande av kors i olika storlekar och med varierande avslut på korsarmar och stam, och även olika varianter på gavelkors förekommer.

Kors

Kors förekommer i många olika varianter och är den mest vanliga varianten bland gravvårdar i trä på begravningsplatser. Bland de äldre korsen är de dock ett fåtal. Fler av de inventerade korsen kan dock vara äldre än känt idag, på grund av att äldre text inte längre är läsbar. De varianter av kors som förekommer bland äldre trägravvårdar är oftast större där korsarmar och stam är raka, och avslutas med till exempel en treklöverform eller spetsform. Så kallade gavelkors är en ytterligare förhållandevis vanlig variant som förekommer både bland äldre och yngre träkors.

Brädgravvårdar

En relativt vanlig variant bland de äldre inventerade trägravvårdarna är i form av enkla eller sammanfogade brädor som antingen helt saknar dekor eller som har dekorerats mer eller mindre intrikat. Många av dessa skulle även kunna kallas stenimiterande, då gränsen mellan dem i vissa fall är svår att dra. De kan till exempel ha en rundad eller tandad avslutning högst upp, eller avslutas med ett krön eller profilerat gaveltak.

Det finns en uppfattning om att bruket av dessa, till skillnad från kors, kommer från så kallade "likbrädor" där den avlidne bars på en bräda likt en bår fram till sin grav och sänktes ned. Brädan som användes som bår ska sedan ha placerats direkt vid graven.

Sten- och gjutjärnsimitationer

En trägravvård som imiterar andra material har utformats med ett tydligt avläsbart syfte att efterlikna dessa. Det förekommer flertalet gravvårdar i trä som har en utformning i enlighet med en gravsten. Denna typ av trägravvårdar är ovanliga bland det inventerade materialet.

Liksom stenimiterande trävårdar finns det även de som närmast kan beskrivas som gjutjärnsimitationer. Dessa förekommer endast i en variant och på en begravningsplats i länet, Klövsjö, och bedöms som en av de mest arbetade varianterna bland det inventerade materialet.

Skåp

En ovanlig variant av trägravvård är de med ett skåp med en glasruta framtill. Liksom de gjutjärnsimiterande återfinns dessa endast i Klövsjö. Det finns även öppna skåp utan glas, där det är sannolikt att glaset saknas. Ett skåp med en trasig ruta kvar har text på glaset, vilket kan ha förekommit på flera av skåpen tidigare. Den enda av denna variant som finns kvar på begravningsplatsen har texten målad på skåpets vägg bakom glaset. I flera av de inplockade skåpen finns det dekor monterade på skåpets vägg, vilket skulle försvåra för text bakom glaset. Detta kan vara ett tecken på att det var vanligt med texten på glaset.

Svarvade och snidade delar

Flera trägravvårdar bland de som är bevarade i Klövsjö har olika slags snidade delar. I övrigt är det ovanligt förekommande. Klövsjö, Kolåsen och Ankarede finns det äldre trävårdar med svarvade delar. De utgör antingen små korsarmar eller knoppar monterade ovanpå korsarmarna.

Måleri

Bland äldre gravvårdar i trä som har bevarats utan senare renoveringar och ommålningar finns ett fåtal med mer eller mindre bevarat måleri i olika kulörer. Enstaka som har påträffats under inventeringen har ett bemålat snideri, vilket förekommer på en av de äldsta bland inventerade trägravvårdar från 1869. Ett fåtal äldre kors är bevarade med mycket av det äldre måleriet bevarat där det framkommer att de sannolikt varit helt svart- eller vitmålade även ursprungligen. På enstaka bland de äldre finns även små fragment och spår kvar från äldre måleri. Det äldre måleri som förekommer på trägravvårdarna är att döma av linoljebaserad färg.

Många trägravvårdar har även påmålad text, som på enstaka är genomförd med skuggning. Många gånger är det genom den tidigare bemålade texten som namn, årtal med mera ännu är läsbart. Detta eftersom i takt med att virket har vittrat har detta skett långsammare där det funnits målad text, vilket har resulterat i text som finns kvar – om än många gånger svårläsbart – i relief.

De inventerade yngre trägravvårdarna är antingen målade i vitt eller helt omålade. Färgtypen som används är inte alltid möjlig att bedöma okulärt, men varierar bland linoljefärg, alkydoljefärg och akrylatfärg.

Text

De flesta äldre trägravvårdar har text som liksom ovan nämnt är målad direkt på gravvården, men enstaka äldre karvad text direkt på gravvården, eller på monterade skyltar förekommer. Plaketter i metall, till exempel koppar, blir allt vanligare efter 1920-talet, men enstaka äldre förekommer även innan. Dessa är främst graverade och i enstaka fall målade. Det finns även plaketter på äldre gravvårdar som är stansade, men dessa är få och bedöms främst som senare tillverkade och monterade.

Liksom för de äldre trägravvårdarna finns det för de yngre både text som är målad direkt på gravvården och text på plaketter. Dessa är många gånger stansade eller graverade, men målade plaketter förekommer också. En ovanligare variant som förekommer på ett fåtal gravvårdar är text skriven på papp som har monterats på gravvården bakom en glasruta.

Slutsatser från äldre bildmaterial

Äldre bildmaterial visar att gravvårdslandskapet med hänseende till trägravvårdar har förändrats i hög utsträckning på många håll under 1900-talet. På några platser där äldre trägravvårdar har identifierats inom projektet har nedslag gjorts genom att se över äldre bildmaterial tillgängligt i Jamtlis bildarkiv. Detta har gjorts för begravningsplatserna i Ankarede, Bodsjö, Frösön, Hackås, Klövsjö, Kolåsen, Linsell, Ljusnedal, Rödön, Sundsjö, Sunne, Vallbo och Åre.

Ankarede

I Ankarede finns det idag två gravvårdar i trä på begravningsplatsen, varav den ena har begravningsåren 1897 och 1917 instansade på en plakett fastskruvad på ett vitt träkors. Äldre bildmaterial visar att det tidigare funnits en trägravvård i brädvariant på samma plats som markerat graven för samma personer med samma årtal.

Detta visar att den äldre enkla gravvården av en bräda har senare i tid ersatts av det nuvarande korset. Det är inte känt när i tid detta har skett. Flera äldre foton från 1930 respektive 1938 visar att det har funnits flera andra trägravvårdar på begravningsplatsen i form av kors, andra brädvarianter och stickor. Ett foto visar även en liten gravvård med en cirkelform överst på en i övrigt brädvariant.

Bodsjö

Bodsjö utmärker sig idag som den plats där flest antal äldre trägravvårdar finns bevarade. Närmare 25 stycken är inplockade i kyrkans klocktorn. De är inte musealt placerade utan förvarade i ett för besökare ej tillgängligt utrymme.

På ett äldre foto skymtar ett flertal gravvårdar med samma utformning – brädvarianter med gaveltak - placerade på delen av begravningsplatsen anlagd på 1880-talet direkt norr om kyrkobyggnaden. De inplockade gravvårdarna är inte alla läsbara, men de som är det är från omkring 1890–1910-talet. Ett foto från 1989 visar att på samma del av begravningsplatsen fanns det vid tillfället åtta trägravvårdar på begravningsplatsen, varav fem med utformningen med gaveltak, på ett foto från 1995 fanns tre likadana kvar, och under inventeringsåret 2021 är det en kvar.

De äldre trägravvårdarna som idag finns bevarade i tornet har, baserat på det äldre bildmaterialet, inte plockats in vid ett och samma tillfälle. Det område där de stod har aldrig planerats om, utan användes för begravingar endast under och strax efter 1880-talet då det togs i bruk. Detta tyder på att de har plockats in allt eftersom, sannolikt på grund av alltmer försämrat skick.

Klövsjö

Även i Klövsjö finns det liksom i Bodsjö ett större antal trägravvårdar bevarade inplockade från begravningsplatsen. Till skillnad från i Bodsjö är dessa dock placerade musealt i kyrkomuseet beläget i en bod intill kyrkobyggnaden. De årtal som ännu är läsbara är från 1880–1910-talet.

Äldre foton visar att ett flertal med samma utformning som de i dagens kyrkomuseum, vitmålad skåp, snidade kors och snidade brädvarianter, stod på begravningsplatsen åtminstone 1907. Övriga foton som även de visar trägravvårdarna på begravningsplatsen med ännu bevarat måleri saknar datering. På fotona syns även enstaka trägravvårdar med andra utformningar.

Det stora antalet trägravvårdar, både bevarade och avbildade på begravningsplatsen, och den likartade men något varierade utformningen tyder på att det kan röra sig om en lokal särprägel.

Utformningen skiljer sig även i hög utsträckning från andra både idag bevarade och äldre avbildade.

Kolåsen

I Kolåsen finns det idag fem trägravvårdar på begravningsplatsen i som alla saknar årtal och namn. De utgörs av enkla vitmålade kors med ett mindre kors högst upp. Dessa är enligt kyrkogårdsförvaltningen sentida kopior. Idag återfinns även fem äldre träkors med likadan utformning bevarade i kapellets klocktorn. Skillnaden är att de äldre har svarvade knoppar som sticker upp från korsarmarna. Där finns även ytterligare en med likartad utformning. Den avviker dels genom att dess avslutning på korsarmarna är rak istället för spetsig, dels genom en något annan form på knopparna på korsarmarna, där endast en finns kvar, som snarare verkar vara karvad än svarvad. Inget av korsen har någon text bevarad, varken målad på gravvården eller på plakett. Deras tillkomsttid är därför svår att avgöra.

Ett äldre foto utan känt årtal visar begravningsplatsen med enstaka stengravvårdar, men även ett flertal trägravvårdar som är placerade där dagens kopior står. Det finns även några ytterligare trägravvårdar vid gravplatserna intill. Samtliga trägravvårdar är i form av kors och förekommer dels i den äldre korsvarianten som finns bevarad i tornet, dels i varianter som har en betydligt högre stam och med andra avslut på korsarmar. Det finns både varianter med och utan knoppar på korsarmarna, och med och utan kors högst upp. Enstaka gavelkors förekom också.

Det finns ytterligare ett äldre foto som anges vara från 1880–1890-tal, där begravningsplatsen visas innan den befintliga kringgårdande muren gjordes högre till dagens nivå. På fotot finns närmare 15 kors där de flesta är tämligen höga i jämförelse med dagens.

Ytterligare en äldre variant finns bevarad i kyrktornet i Kolåsen med årtalet 1877. Denna är en av de äldsta identifierade i länet. Gravvården är av brädvariant med svart bemålad text, samt mindre spår från ytterligare svart bemålning. Brädformen har en profilerad symmetrisk dekor längs med båda sidorna av gravvården. Gravvården är unik så till vida att ingen ytterligare trägravvård i länet har inventerats med liknande utformning.

Gravvården från 1877 finns inte med i det identifierade äldre bildmaterialet. Den kan tyda på att det längre tillbaka i tiden har funnits en lokal särprägel, men det kan också vara en unik variant. De äldre bilderna från Kolåsen och de olika bevarade korsvarianterna, men även de sentida kopiorna som står på begravningsplatsen idag, visar att korsen har förändrats stegvis under åren, även om det åtminstone för de senaste varianterna fanns en avsikt att de skulle vara kopior.

Linsell

I Linsell finns ingen trägravvård bevarad på begravningsplatsen, men det finns två inplockade i tornet. Den ena är ett större svartmålat kors från 1901 och den andra är en brädvariant med ett snideri som är ovanligt invecklat i relation till andra inventerade trägravvårdar. Snideriet är även bemålat med flera kulörer, vilket även det skiljer sig från samtliga andra inventerade trägravvårdar. Gravvården är uppförd efter en norsk man och är från 1869.

Den äldre gravvården förekommer avbildad på äldre foton från bland annat 1920 ute på begravningsplatsen. På bilderna finns även andra trägravvårdar i form av olika korsvarianter. Fotona är svartvita men det är ändå tydligt att den var bemålad även då.

Sundsjö

På begravningsplatsen i Sundsjö finns det idag fyra gravvårdar i trä, varav tre är placerade i en allmänning som var i bruk från omkring 1890-talet till omkring 1930 och en i en senare allmänning som var i bruk omkring 1930 till omkring 1960. Det finns även två trägravvårdar från tidigt 1900-tal bevarade i tornet och sex äldre trägravvårdar bevarade i en bod i närheten till begravningsplatsen. Det är okänd ålder på trägravvårdarna på grund av att texten har försvunnit.

En del av den äldre allmänningen med tre av gravvårdarna finns med på ett foto från tidigt 1900-tal där kvarteret då hade ett stort antal trägravvårdar i trä. Idag finns inga av de avbildade trägravvårdarna kvar i kvarteret. På platsen finns i stället flera och stora luckor mellan gravvårdar i sten och järn.

Vallbo

Idag finns det inte kvar några trägravvårdar på begravningsplatsen vid Vallbo kapell. Det finns dock en bild från 1938 där åtminstone tre trägravvårdar på begravningsplatsen närmast kapellet och en bild från 1964 där två gravvårdar står lutande mot kapellet. Den ena av dessa har en utsågad form som inte har identifierats på någon annan plats i samband under projektet. Denna variant kan utgöra antingen en unik utformning eller en som varit särskild för platsen. De tre som syns på fotot från 1938 går inte att uttyda i sin helhet.

Åre

På begravningsplatsen vid Åre gamla kyrka finns det en trägravvård kvar. Skicket är mycket dåligt och äldre utformning, text och dekor finns inte kvar. Den enda slutsatsen som kan dras är att den är av brädtyp. Det finns en stor mängd fotografiskt material från Åre gamla kyrka och begravningsplats från tiden omkring sekelskiftet 1800–1900. Bland annat från Årefotografen Nils Thomasson och från många besökare då det tidigt blev ett populärt turistmål. Detta material visar ett tidigare gravvårdslandskap som i kvarteret väster om kyrkan omkring år 1900 dominerades av trägravvårdar. De flesta utgjordes av olika brädvarianter eller träkors, som kröntes av ett mindre kors.

Inga uppgifter har identifierats som berättar om när kvarteret med de många trägravvårdarna togs i bruk, eller när någon av dem uppfördes på platsen. Dock är de äldsta stengravvårdarna i området från 1877 respektive 1878.

Äldre fotografier visar att ett flertal trägravvårdar togs bort från kvarteret mellan omkring år 1900 och 1923. 1932 planerade församlingen för en utvidgning av begravningsplatsen söderut. I arbetsbeskrivningen för de kommande arbetena formulerades att ”... gravsättning [tidigare] ägt rum utan någon fastställd plan och utan nämnvärd ordning. Sålunda förefinnes ingen kvartersindelning eller skillnad mellan allmänna gravar och familjegravar”.

Ett flygfoto från 1935 visar den nya utvidgningen och även att de äldre kvarteren har omdanats. Området med trägravvårdar hade rensats upp och lämnat kvar sten- och järnvårdar och stora luckor i de numera raka raderna.

Förvaltningsprinciper och strategier

De förvaltningsprinciper och strategier som presenteras nedan är baserade på iakttagelser under inventeringsarbetet, men även på informella samtal med anställda inom kyrkogårdsförvaltningarna. Exempelen är generella och beskrivs utifrån vilka val och åtgärder som tidigare har skett, och vad det har gett för resultat idag, men också vilka åtgärder som har genomförts eller som pågår för tillfället och vad de förväntas få för eventuella resultat.

Bevarande på begravningsplatsen

Så länge som en gravvård finns kvar på sin ursprungliga plats bidrar den till bevarandet av upplevelsen och läsbarheten av begravningsplatsens historiska gravvårdslandskap och utveckling. Genom att genomföra reparationer kan bruket av trägravvårdar fortsätta förmedlas, och viktiga symbolvärden kan bevaras. Detta leder dock till att de individuella gravvårdarnas kulturhistoriska värde påverkas. Ålder på gravvårdar, kvarter eller en hel begravningsplats kan många gånger läsas av genom den övergripande karaktären. Här ingår naturligt slitage och patina. Nya kopior eller omfattande reparationer kan därför påverka upplevelsen av ålderdomliga områden på en begravningsplats.

På kort sikt bevaras begravningsplatsens kulturhistoriska värden när gravvårdar i trä finns kvar på sin ursprungliga placering, men på längre sikt minskar det oundvikligen både för de individuella gravvårdarna och för begravningsplatsen på grund av trägravvårdarnas förgänglighet.

Inga åtgärder

Att genomföra inga åtgärder bedöms som det vanligaste hanteringssättet. Många gravvårdar i trä har sannolikt fått stå på sin plats utan särskilda vårdåtgärder tills dess att de förmultnar, och många gånger går de först av närmast marken. Detta förfarande innebär också att komponenter såsom måleri, text och dekor ofta försvinner först, innan gravvården går av.

De flesta av dessa gravvårdar finns idag inte kvar, medan ett fåtal till slut har plockats in. De som finns kvar på begravningsplatserna än idag är antingen i mycket dåligt skick, eller utgörs av kors där stammen blir allt kortare och kortare på grund av att den mest utsatta delen av en trägravvård är den närmast marken.

Eftersom det saknas text och plaketter på ett stort antal trägravvårdar kan det vara ett resultat av att inget underhåll har skett tidigare vilket har resulterat i antingen färgbortfall eller att plaketter har rostat sönder, ramlat bort, eller på annat sätt resulterat i att text har försvunnit.

Reparation

Reparationer av gravvårdar genomförs på olika sätt. Som ovan nämnt är den mest utsatta delen av en trägravvård är vid foten närmast marken. Ett sätt att reparera denna del är genom skarvning i materialet. Det finns även exempel där en avbruten gravvård har monterats på ett större stöd.

Reparationer av gravvårdar är ett sätt att förlänga livet för en trägravvård som bevaras på begravningsplatsen. Det kommer att innebära att en och samma del repareras flera gånger, eller att reparationer för flera delar behöver ske. På lång sikt leder det oundvikligen till att gravvården inte har originaldelar i trä kvar.

Målning

Målning av gravvårdar i trä kan liksom reparation vara ett sätt att förlänga bevarandet på begravningsplatsen. Det är vanligt att i huvudsak kors målas i sin helhet flera gånger. Det är även vanligt med trägravvårdar som inte har målats om senare i tid, vilket möjliggör att äldre färglager och färgfragment fortfarande finns kvar.

Återkommande målning av trägravvårdar kan ses som ett sätt att kontinuerligt underhålla, men det riskerar dels att äldre färglager inte längre syns, dels att bemålad text målas över och blir svår att återskapa. Det finns även risker med målning om en färgtyp används som inte är lämplig för trä. I dessa fall kan en olämplig färgtyp snarare få motsatt effekt för en trägravvård, och förkorta dess livslängd i stället för att förlänga det.

Bevarande av målad text kan vara svårt att uppnå, särskilt om äldre färglager har börjat flagna och texten inte är läsbar i sin helhet. Exempel finns både där oläslig text har målats över i sin helhet och där den har målats om ovanpå ett nytt färglager. Textstil, men även årtal och annan information, riskerar då i hög utsträckning att förändras om den äldre texten inte först kalkeras.

Kopior på begravningsplatsen

Ett tillvägagångssätt som förekommer på många begravningsplatser är att göra kopior av trägravvårdar som ersätter den ursprungliga. I vissa fall har kopior gjorts i flera omgångar, och de som står på dagens begravningsplats kan därför vara kopior av kopior.

Detta tillvägagångssätt används i vissa fall när en trägravvård är i mycket dåligt skick, men bedöms som ett förhållandevis ovanligt hanteringssätt.

Resultatet för det kulturhistoriska värdet blir till viss del i likhet med de ovan nämnda beskrivningarna som möjliggör ett förlängt bevarande på begravningsplatsen. Det kan bidra till bevarandet av upplevelsen och läsbarheten av en begravningsplats, och ett äldre bruk av trägravvårdar, men detta beror i hög grad på om kopian har samma form, mått och helhetsutseende som den som den ersätter, eller om det är en förenklad variant. Det kulturhistoriska värdet hos den individuella gravvårdar sitter dels i dess utformning, men om denna förenklas eller på annat sätt förändras kan förståelsen av dess sammanhang i hög utsträckning. Detta har även en effekt på det miljöskapande värdet för begravningsplatsen i sin helhet.

Kopior utan förändring

Vid nya kopior bör den ursprungliga formen återskapas så långt det är möjligt. Förändringar får en negativ effekt både på den individuella gravvården och gravvårdslandskapet som helhet. I vissa, enstaka fall har en hel grupp med gravvårdar haft en ursprunglig planerad gemensam utformning. Det kan till exempel vara för gravplatser skänkta eller inköpta för en särskild organisation. Både enskilda gravvårdar och grupper av likadana gravvårdar kan ha ett stort lokalhistoriskt och konstnärligt värde som är viktiga att värna om.

Utifrån schabloner

En slags kopior av tidigare trägravvårdar kan vara schablonmässiga. De nya kopiorna utformas då enligt en och samma schablon, vilket inte anpassas efter de tidigare gravvårdarnas utformning. Detta gör att man går miste om en variation bland trägravvårdarnas utformning, vilket påverkar

bilden av det tidigare gravvårdslandskapet. Det kan dock vara ett gott alternativ för att kunna berätta om ett kvarters ålder och historia om till exempel plaketterna finns kvar och kan återanvändas.

Förenklade kopior

Förenklade kopior syftar på när en gravvård kopieras och får en enklare utformning än tidigare. Det kan vara i samband med att den ursprungliga gravvården har hantverksmässiga detaljer som kan vara svåra att återskapa. Resultatet påverkar gravvårdslandskapet på begravningsplatsen och kan leda till att en eventuell lokal särprägel går förlorad. Fördelen är liksom som för schabloner ovan att trägravvårdar fortsatt finns kvar på begravningsplatsen.

Bevara inomhus

Det fåtal mycket ålderdomliga gravvårdar i trä som finns bevarade idag är inplockade från begravningsplatserna. De återfinns antingen musealt uppställda i en lokal i eller i anslutning till kyrkobyggnaden, eller i ett förvaringsutrymme utan att visas upp.

Att plocka in trägravvårdar kan vara aktuellt i huvudsak för de som är äldre och har en ovanlig utformning eller bevarat äldre måleri. Denna åtgärd kan kombineras med att till exempel placera ut kopior, för att i högre utsträckning bevara det äldre historiska gravvårdslandskapet. I samband med att en gravvård tas in bör placeringen på begravningsplatsen markeras, till exempel med hjälp av en gravkarta och kvarters- och gravnummer. På så sätt bevaras kännedomen om den tidigare placeringen och möjliggör för en eventuell utplacering av en kopia.

Genom att förvara en trägravvård inomhus kan kulturhistoriska värden bevaras i stor utsträckning. Till skillnad från när en gravvård i trä står kvar på begravningsplatsen behöver olika vård- och underhållsåtgärder genomföras mer sällan för att den ska bevaras.

Genom att bevara en trägravvård skyddad från väder skyddas det ursprungliga virket, eventuell hantverksmässig formgivning och måleri, vilket inte sällan även rymmer värdefull textinformation och dekor. Men när en trägravvård plockas in påverkas läsbarheten och förståelsen av det historiska gravvårdslandskapet, och begravningsplatsens kulturhistoriska värde som helhetsmiljö.

Huruvida en trägravvård efter inplockande förvaras tillgängligt för besökare eller dolt endast för förvaring har i de flesta fall mindre betydelse för bevarandet av gravvårdens kulturhistoriska värde. Det finns ett pedagogiskt värde att kunna visa upp äldre trägravvårdar, men det kräver tillgång till ett lämpligt utrymme. Om en äldre trägravvård är i mycket dåligt skick eller har måleri som riskerar att ta skada av beröring eller ljus kan konserverande åtgärder krävas oavsett placering.

Avslutning

Trägravvårdar på begravningsplatserna

Gravvårdar på dagens begravningsplatser i Jämtlands län är sällan äldre än 1800-tal. Ett fåtal finns från århundradena innan, vilka är utförda i sten, och enstaka finns även i gjut- eller smidesjärn. Det saknas mycket uppgifter om hur ett äldre gravvårdslandskap har sett ut, dels i Jämtland, dels i landet i stort. En anledning kan vara att det till stor del utgjordes av trägravvårdar, men även att det sedan lång tid har gjorts skillnad på gravar av enskild egendom och gravar som är allmänt upplåtna.

Det finns i dagsläget inga tydligt avläsbara likheter inom respektive pastorat när det gäller antalet bevarade trägravvårdar. Det utesluter dock inte att de finns. Det kan till exempel finnas kyrkogårdsförvaltningar idag, eller tidigare, som har tagit beslut att alla trägravvårdar ska tas bort från alla begravningsplatser inom den förvaltningens verksamhetsområde. Resultaten av ett sådant beslut skulle inte vara avläsbart idag framför allt på grund av att det saknas trägravvårdar på de flesta begravningsplatser.

Resultatet av bruket av köpta och allmänna gravplatser har blivit att de äldre begravningsplatserna och äldre kvarter i huvudsak speglar den mer förmögna, förhållandevis lilla gruppen i samhället, medan de mindre bemedlades gravar har tagits bort och många gånger återanvänts. Uppdelningen visar att skilda platser hade olika status. De mer bemedlade kunde bekosta en evig gravplats medan de flesta fick nöja sig med att gravplatsen skulle markeras under en begränsad tid. Skillnaderna stärks även av de monumentala gravvårdarna som var vanliga på de köpta gravplatserna jämfört med de allmänna kvarterens små enkla träkors.

Vid 1900-talets mitt hade bruket av de äldre kollektiva och anonyma gravplatserna minskat mer och mer, vilket skedde till förmån för det alltmer ökande antalet privatägda gravarna.¹⁹ Detta kan ha ett samband med de minskade klasskillnaderna på begravningsplatserna. I takt med ett ökat välstånd i samhället kunde fler köpa en gravplats, vilket tog mer plats i anspråk på begravningsplatserna än vad allmänna gravar gjorde. Dels för att de allmänna inte tog mer än en gravplats i anspråk, dels för att gravanordningarna var små och oftast utgjordes av en mindre gravvård. På så sätt kan behovet av allmänna gravar minskat för att till slut leda till att bruket helt och hållet upphörde. Från och med att alla ges samma gravrättsmöjlighet, gravvårdar väljs från en katalog, och begravningsplatserna gestaltas och utrymme effektiviseras genom landskaps- och arkitekturplanering formas stora delar av det gravvårdslandskap som dominerar delar av begravningsplatserna idag.

Begravningsplatsens uppdelning och äldre tiders manifestation av hierarki och förmögenhet genom påkostade gravanordningar förstärker bilden av samhällets och kyrkogårdens klasskillnader. Runt 1900-talets mitt sker de förändringar som löser upp systemet och mer demokratiskt utformade kvarter på begravningsplatserna planeras.

¹⁹ Lindahl, *Grav och rum: Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, s. 209.

Gravvårdar i trä

Även om källmaterialet är litet kan det antas att trägravvårdar har brukats sedan lång tid. Det finns även anledning av tro att det finns en skillnad i bruket av trägravvårdar i olika delar av landet, inte minst mellan stad och landsbygd. I förarbetena till Kyrkolagen 1686 ska det ha påpekats att gravstenar borde vara förbehållna stadsbefolkningen medan ”bönderna” kunde sätta upp ”ett litet kors på sina gravar”.²⁰

Just materialets förgänglighet är en sannolik anledning till att ett så litet antal äldre gravvårdar finns kvar på begravningsplatserna i Jämtlands län. Projektets resultat visar att de äldre gravvårdarna som finns kvar gör det just eftersom de har skyddats från väder och markfukt genom att flyttas inomhus.

De som har plockats in har alla ovanliga utformningar. Flera av dessa utformningar uppfattas som en lokal särprägel. Med detta menas att utformningarna är unika för den platsen. Det kan även innebära att de är utförda av en och samma person som satte en personlig prägel på gravvårdarna under en viss period. Lindahl nämner en förändring under början på 1800-talet där traditionella träkors med skyddande sadeltak, även så kallade gavelkors, ersattes av enklare korsformer målade med vit oljefärg.²¹ Han visar även exempel på en hävdvunnen variant på detta från 1867, från Ramundeboda kyrkogård i Örebro län. Även denna finns bevarad inomhus, och är ett exempel på att det sannolikt att det finns, eller har funnits, lokala och regionala varianter på flera håll i landet. Aronsson lyfter att det bland ”de besuttnas” gravvårdar bildades lokala traditioner för gravsättning och utformning, men det kan även ha förefallit bland ”de obesuttna”. Det kan även tänkas att adels, prästers och längre fram i tiden även borgares gravvårdar har haft en större påverkan från trender som utvecklades nationellt, särskilt när marknaden började utvecklas för ”katalogstenar” omkring sekelskiftet 1800-1900.

Det finns på många håll kvar de i huvudsak enkla träkors som utgör en betydande del av de allmänna kvarter som brukades på 1900-talet, även om de är få till antalet på de flesta platser. I åtminstone Jämtlands län finns många allmänna kvarter som är till viss del bevarade, och några som är mycket väl bevarade där även trägravvårdar finns kvar med mycket få luckor. Vid Marby nya kyrka finns ett äldre allmänt kvarter, dock utan trägravvårdar, som omgärdas av köpta gravar, och ett yngre allmänt kvarter som brukades kontinuerligt från 1934 till 1974 som allmänt kvarter där flera träkors finns bevarade tillsammans med gravstenar och endast enstaka luckor.

Förvaltning

Projektet har visat att det inte bara är materialets förgänglighet som innebär risk för bevarande av kulturhistoriska värden, utan även tidigare och pågående förvaltning. Åtgärder som skett under tidigt 1900-tal, såsom upprepning av gamla trägravvårdar på en oordnad kyrkogård, eller tillverkning av kopior av trägravvårdar i flera omgångar, har fått en effekt på dagens trägravvårdsbestånd och på förståelsen av ett äldre gravvårdslandskap och äldre utformningar av gravvårdar. En slutsats från de genomförda inventeringarna är att det många gånger är beroende av enskilda medarbetare inom kyrkogårdsförvaltningarna, inte minst kyrkvaktmästarna, ifall trägravvårdar plockas in, repareras, eller om någon annan åtgärd sker.

²⁰ Mannerståle, Gravkonst i gjutjärn. *Kulturmiljövård*, s. 24

²¹ Lindahl, *Grav och rum: Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut* s. 204

Platsbesöken under projektet har visat att många förvaltningar saknar kännedom om att åtgärder kan kräva tillstånd från Länsstyrelsen, och att det varierar i hög grad gällande uppfattningen om det krävs eller inte. Dagens regelverk lägger ett stort ansvar på förvaltningarna när det gäller vård och underhåll så att kulturhistoriska värden inte förvanskas. Projektet har visat att det finns områden inom regelverket där det inte råder en samsyn mellan Svenska kyrkan och Riksantikvarieämbetet, och att det finns flera oklarheter bland annat när det gäller vad som är en tillståndspliktig åtgärd. Detta orsakar oklarheter både för Svenska kyrkans förvaltningar och för kulturmiljövården.

För att bevara kulturhistoriska värden kopplade till gravvårdar i trä behöver ställningstaganden göras som påverkar antingen enskilda gravvårdar eller begravningsplatsen som helhetsmiljö. Att plocka in en trägravvård kan få en negativ effekt på begravningsplatsens helhetsmiljö, men det innebär även att den enskilda trägravvården och dess utformning och eventuell text bevaras. För att avgöra i vilka fall det kan vara ett lämpligt tillvägagångssätt behöver den individuella gravvårdens kulturhistoriska värden ställas i relation till helhetsmiljön på kyrkogården. Det behöver även övervägas vilka alternativ som kan finnas.

Åtgärder såsom borttagning från begravningsplatsen, restaurering eller konservering som gäller kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar kan kräva tillstånd från Länsstyrelsen. Att många åtgärder genomförs utan att tillstånd söks, eller att kontakt sker med Länsstyrelsen, tyder på att det inte är känt bland kyrkogårdsförvaltningarna, eller att gravvårdar och gravanordningars kulturhistoriska värden inte är kända. Det kan också handla om att förstå vad som utgör så kallade värdebärare, alltså vilka fysiska attribut som bär på vilka kulturhistoriska värden, och hur olika åtgärder kan påverka dessa.

En slutsats inom projektet är att värdet av detaljerade och noggranna kulturhistoriska gravvårdsinventeringar och värderingar är ett värdefullt underlag i förvaltningen av begravningsplatsernas kulturhistoriska värden. De är många gånger ett värdefullt verktyg för kyrkogårdsförvaltningen, inte minst i samband med länsstyrelsens tillståndsprövning och stiftets behandling av en ansökan om kyrkoantikvarisk ersättning, men även i fråga om att bekosta vård och underhåll med begravningsavgiften.

Trägravvårdarnas kulturhistoriska värden

Gravvårdar i trä har i många fall ett högt kulturhistoriskt värde och vittnar om begravningsplatsernas äldre gravvårdslandskap och är en del av den kulturhistoriska helhetsmiljön. Deras placering, form, måleri och övrig dekor visar lokala variationer och konstnärliga värden, men berättar i hög utsträckning även om deras historiska sammanhang. De visar på skiftande samhällsvärderingar från ett hierarkiskt till ett mer demokratiskt samhälle, en övergång från en hantverksmässighet till en industrialiserad tillverkning av gravvårdar, och på en samhällsutveckling med ett ökat välstånd.

Äldre trägravvårdar från 1800-tal och tidigt 1900-tal har många gånger en lokal särprägel. Dessa är dock ovanliga och i de fall de återfinns är det främst för att de har bevarats inomhus. De utgör en mycket värdefull, och på många platser, den enda pusselbit som vittnar om ett historiskt gravvårdslandskap. Trägravvårdar utgör även en viktig del av det tidigare bruket av allmänna kvarter och speglar begravningsplatsernas äldre hierarkiska uppdelning. Detta gäller främst trägravvårdarna från omkring 1930-talet fram till 1960-talet. Även om dessa, många gånger enkla små träkors, återfinns på flera begravningsplatser är de där ofta mycket få till antalet. Det kan även

förekomma trägravvårdar i senare tiders kvarter, men det har inom projektet inte identifierats någon trägravvård bland äldre familjegravar och köpta gravplatser.

De variationer som finns bland landets begravningsplatser har påverkats genom olika förutsättningar, som till exempel klimat och kulturella skillnader. Det har resulterat i variationer i utformning och tradition. I rapporten *Sockenkyrkorna – Kulturarv och bebyggelsehistoria* lyfts bland annat Västkustens stenindustri och järnhanteringen i Bergslagen som gett regionernas formade granithällar och smidda järnkors, men även bruket av frostkänsliga buxbomshäckar i söder och krattade mönster på grusgravar i norr.²² Trägravvårdar har sannolikt varit förekommande över hela landet, men variationer i utformning tycks ha funnits i stor utsträckning på lokal nivå.

Rådande samhällsvärderingar och diskurser har en ständig effekt på synen på kulturhistoriskt värde, vilket i sin tur har en betydelse för kulturarvsförvaltning. Begravningsplatsernas äldre uppdelning mellan köpta gravar och allmänna kvarter kan ha varit en uppdelning som på vissa håll avgjort vad som blivit bevarat eller inte. Det finns flera exempel på tidigare allmänna kvarter som har planerats om i sin helhet senare i tid där inga spår från de äldre allmänna gravarna finns kvar, medan så inte sker för hela kvarter med äldre köpta gravar. På så sätt har äldre tiders samhällshierarkier dels haft påverkan på begravningsplatsernas uppdelning i köpta gravar och allmänna kvarter, dels för utformningen av gravvårdarna och den efterföljande förvaltningen.

Trägravvårdar har sannolikt funnits på avsevärt fler begravningsplatser tidigare och i större utsträckning än idag. Redan 1919 skrev Wadsjö om förlorade konst- och kulturvärden på grund av förfallna trägravvårdar, och mer än hundra år senare är läget sannolikt försämrat. För att i högre grad möjliggöra för bevarandet av de kulturhistoriska värden som är kopplade till trägravvårdar behöver kunskap och information nå ut till kyrkogårdsförvaltningarna, men även till handläggare inom kulturarvsförvaltning. Det är mycket kunskap som har gått förlorad om äldre gravvårdslandskap, men projektet har visat att det ännu finns kunskap att inhämta dels från äldre bildmaterial, dels från de äldre trägravvårdar som ännu finns kvar.

²² Dahlberg & Franzén, *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, s. 108.

Litteraturförteckning

Tryckta källor

Aronsson, Roland, Gravvården i historiskt perspektiv, *Småländska kulturbilder*, 2005, s. 76-82, 2005.

Beijer, Åke, En ovanlig gravvård på Norra begravningsplatsen i Stockholm. *Fornvännen*. 1989:84, s. 35-38, 1989.

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, 1992.

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2008.

Hansson, Hans-Erik, Bielawski, Jarema & Jönsson, Karna. *Vård av gravstenar*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2002.

Inskrifter och symboler på våra gravvårdar: några råd och anvisningar. Centrala gravvårdskommittén, 199?.

Kyrkogårdens form och miljö: planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader, Allmänna förl., Stockholm, 1991.

Lindahl, Göran, *Grav och rum: svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1969.

Lundblad, Stefan, Skrivet i sten – Högborgerliga statusbilder förmedlade genom gravstenar och nekrologer i 1800-talets Gävle. *Med börd, svärd och pengar: eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650-1900*, s. 35-51, 2003.

Mandahl, Aina, Kyrkogårdar. En mångfasetterad kulturskatt. *Kulturmiljövård*. 1989:6, s. 4-8, 1989.

Mannerstråle, Carl-Filip, Gravkonst i gjutjärn, *Kulturmiljövård*. 1989:6, s. 24-28, 1989.

Natursten. Gravvårdar, Sveriges stenindustriförbund, Kristianstad, 2005.

Schönbäck, Hedvig, *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830: arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, Uppsala universitet, Stockholm, 2008.

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans. *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*. Max Ström, Stockholm, 2001.

Wadsjö, Harald & Ambrosiani, Sune (red.), *Kyrkogårdskonst: avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar*. A.B. Svenska teknologföreningens förlag, Stockholm, 1919.

RAPPORTSERIE – JAMTLI, 2024

ISSN 1654-2045

- 2024:1 Häggenås kyrka. Restaurering av torn, 2023
Henrik Ylikoski
- 2024:2 Gravvårdar i trä – Förvaltning av ett förgängligt kulturarv
Victoria Bly